

МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВА

Костицький М. В.,

доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії
правових наук України, член-
кореспондент Національної академії
педагогічних наук України,
заслужений юрист України

ЗАКони ДЕРЖАВИ й РИНКУ: СПРОБА ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ

Розглянуто особливості ринку й ринкової економіки, законів ринку та його зв'язок з державою, економічною функцією останнього, законами, спрямованими на регулювання ринку.

Ключові слова: ринок; держава; ринкова економіка; закони ринку; закони держави; нормативно-правове регулювання.

Рассмотрены особенности рынка, рыночной экономики, законов рынка и связь его с государством, экономической функцией последнего, законами, направленными на регулирование рынка.

Ключевые слова: рынок; государство; рыночная экономика; законы рынка; законы государства; нормативно-правовое регулирование.

In the article it is understood the market's peculiarities, the market's economy, the market's laws and its connection with the state, the economic function of the state, the laws directed to the market's regulation.

Keywords: state; market's economy; market's laws; state's laws; normative legal regulation.

1. З часу здобуття Україною незалежності в юридичний, політичний, філософський лексикон ввійшли такі поняття, як “ліберальна демократія”, “громадянське суспільство”, “ринок”, “закони ринку” та ін. Поняття не нові: термін “громадянське суспільство” успішно застосовується в європейській політичній філософії з XV ст. (хоча започаткування цього терміну можна знайти ще в Арістотеля і Цицерона). Поняття “ринок”, “закони ринку” теж не нові. Ринок, ринкові відносини почали складатися в античній Греції ще в VII ст. до н. е. між майже двомастами містами – полісами, розміщеними на Пелопонесі, Малій Азії та сотнях островів в Середземному морі при таких кардинально відмінних природніх умовах, що без територіального поділу праці

і торгівлі між ними ці міста-держави були б приречені на загибель. Відродився “ринок” і “ринкові відносини” після середньовічного застою в епоху Ренесансу, а, точніше, у місті-державі Флоренції в XIV ст. в зв’язку із виникненням мануфактури (праобразу капіталістичного виробництва) як великої майстерні, де працювали не майстер, підмайстри і учні, а майстер і наймані робітники.

Теоретичне обґрунтування ринку дано вченими в XIX ст., зокрема, французьким економістом О. Курно (а не А. Смітом і Д. Рікардо, яких так “любили” класики марксизму-ленінізму).

2. Держава є певною спільнотою людей та організацією політичної влади в суспільстві, яка виникає еволюційно (за Ф. Енгельсом) чи в результаті суспільного договору (за Ж.-Ж. Руссо). Сучасна українська держава і є результатом такого “суспільного договору”, який “укладався” впродовж 1990–1991 рр.).

У взаєминах між громадянським суспільством, державою і ринком впродовж історії виникали різноманітні взаємини, коли між ними була відносна гармонія (в античних містах-полісах, в містах-республіках Генуї та Флоренції в епоху Відродження), горизонтальні зв’язки або відносини підпорядкування і ієрархії, коли починалося домінування однієї інституції над іншими: держави в епоху середньовіччя та імперіалізму, громадянського суспільства у вже згадуваних містах-полісах і містах-республіках, ринку в епоху лібералізму (після Другої світової війни і до тепер).

Марксизм-ленінізм, застосовуючи методологію матеріалістичної діалектики, виникнення держави пов’язує із економічними детермінантами, еволюцією людей від первісного стада до родоплемінного ладу через материнський рід, патріархальний рід, фратрію і військову демократію, первісну демократію, розподіл праці та виникнення класу правителів, виділення публічної влади та виникнення на базі давніх традицій і звичаїв публічного права. Ця схема виникнення держави виглядає надто лінійно навіть попри три варіанти цього процесу: а) давньогрецький; б) давньоримський; в) германський або франкський. Про вказаний підхід до виникнення держави можна б і не згадувати, але в новітній літературі, навіть енциклопедичній він має продовження. Значна частина українських вчених-юристів, на жаль, продовжує застосовувати марксистську схему виникнення держави як єдино вірну.

Одним з виключень із такого підходу є трактовка походження держави, яку дає академік Ольга Скакун. Вона проводить аналіз патріархальної, психологічної, договірної, органічної, матеріалістичної (класової) теорій та теорії насилья

виникнення держави [1, с. 24–27], що дає змогу читачеві побачити досить широкий діапазон підходів до цієї проблеми. Однак, при описі загальних закономірностей виникнення держави описується генеза держави лише в парадигмі марксистської теорії [2, с. 43–108], хоча при викладі матеріалу про європейський, східний, азіатський шляхи виникнення держави вказані загальні закономірності коригуються. Отаке діалектичне протиріччя...

Держава в юридичній і політичній науці (за академіком Юрієм Шемшученком) визначається як:

- 1) сукупність людей, територій і суверенної влади;
- 2) організація політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, який за допомогою права спрямовує і організовує спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає їх права і інтереси [3, с. 143–144; 4, с. 80–81]. Напевно, можна додати, що держава, крім права (законодавства), використовує безпосереднє управління і керівництво різними сферами суспільного життя. І, на жаль, не завжди на базі права (законодавства).

Держава є найвищою суспільною інституцією, якій народ, зорганізований у громадянське суспільство, через конституцію (акт установчої влади самого народу) делегує владні повноваження, завдяки чому держава має змогу виконувати свої функції – і внутрішні, і зовнішні.

Внутрішні функції держави діляться на політичні, економічні, соціальні, культурологічні, економічні тощо, зовнішні функції на політичні, економічні, оборонні, гуманітарні тощо.

Як бачимо, однією з головних функцій держави (і внутрішньою, і зовнішньою) є економічна функція, яка полягає в регулюванні сфери економіки (виробництва, споживання, торгівлі, розподілу, створення умов для розвитку національної економіки: індустрії, аграрної, фінансової, торгової сфер послуг та інформаційного забезпечення, захисті різних сфер власності, підприємництва, економічних інтересів української держави, суспільства, українських суб'єктів господарювання на міжнародній арені. Цей захист поширюється на міждержавні, міжнародні взаємини та взаємозв'язки із транснаціональними корпораціями чи бізнесовими структурами з інших країн. Важливими сторонами економічної функції держави є інтеграція України, українського підприємництва в регіональні і світові економічні структури, забезпечення економічної складової (поряд з іншими) євроінтеграції.

3. Невід'ємними підсистемами ліберальної (неоліберальної) доктрини як фундаменту української конституції є ринок, ринкова економіка.

У політекономічній науці та економічній теорії ринок трактується як сукупність економічних відносин між фізичними і юридичними особами, між державними і національними міжнародними фінансово-кредитними інституціями з організації та купівлі-продажу різноманітних товарів і послуг відповідно до законів товарного виробництва. Видатний український вчений с. п. професор Степан Мочерний вказував, що для комплексного (системного) визначення сутності ринку необхідно з'ясувати суть і характер наступних його функцій:

1) остаточного визначення вартості товару і послуг, їх реалізації, перетворення продукту праці на товар;

2) забезпечення безперервності процесу суспільного відтворення, формування цілісності національної економічної системи та її зв'язку з іншими національними економіками в масштабі світового ринку;

3) спонукання виробників товарів і послуг до зниження індивідуальних витрат нижче суспільно необхідних, підвищення суспільної корисності товарів і послуг, їхніх якостей і споживчих властивостей;

4) регулювання впливу на економіку в цілому, на пропорцію між різними сферами, галузями економіки, приведення у відповідність платоспроможного попиту і пропозиції, нагромадження і споживання та ін.;

5) сприяння контролю споживачів за виробництвом і вирівнюванням цін;

6) посилення конкуренції між виробниками товарів і послуг в окремих країнах і в межах світового господарства.

Таким чином (робить резюме С.Мочерний), ринок – це певна сукупність економічних взаємин між різними типами фірм та індивідами, державами та іншими суб'єктами з приводу купівлі-продажу товарів і послуг, де остаточно визначаються їх вартість і реалізація, завдяки чому посилюється конкуренція між товаровиробниками за зниження витрат виробництва і підвищення суспільної корисності товарів; частково забезпечується пропорційність розвитку народного господарства, безперервність суспільного відтворення і формування цілісності економічної системи, а також опосередкований контроль споживачів за виробництвом [5, с. 235].

4. Показовим є те, що вітчизняна філософська і юридична наука практично ігнорують ринок як спосіб і засіб суспільного виробництва, ринкову економіку, закони ринку і т. п. Одиноким

виключенням є монографія професора Володимира Ільїна “Фінансова цивілізація”, в якій автор стверджує, що сучасні кардинальні зміни і криза в духовній культурі цивілізації, моральній свідомості, світоглядній орієнтації людини викликані фінансовим вектором цивілізаційного розвитку. Формування економічно-монетарної свідомості, трансформація етичних і культурологічних засад Модернізму в “фінансизм”, жорстка прив’язка благочинності, моральної діяльності, гуманістичної налаштованості до грошей і фінансової підтримки є проявами ринкової економіки, ринку. Ідеалістів у сфері моральності стає все менше, віра в мораль, право, всеперемагаючу „силу добра“ над „злом“ перетворюється в утопію. Кращі досягнення віку науки, моральності, технічного прогресу (XIX ст.), їх взаємозв’язок і взаємозумовленість у другій половині минулого століття вичерпались. На зміну їм прийшов вузькоспрямований утилітарний прагматизм. Попри балачки про державу суспільного благоденства, зростаючий “середній” клас, “суспільну гармонію”, зростає число не лише бідних людей навіть у розвинутих країнах, але й число збіднілих країн (включаючи Україну). При цьому зростає і число мільйонерів і мільярдерів на протилежному полюсі.

Все більше людей не мають доступу до фінансових потоків, до власності в умовах ринку. Одна частина з них, як вказує В. Ільїн, керується думками (які і поширюють) про те, що “не в грошах щастя”, що краще “задовольнятися малим” і т. п. Інші повсякчасно думають про зиск і чистоган [6, с. 5–11].

Такі ідеї і міркування тяжіють до ранньохристиянських і набувають все більшого поширення в релігійних протестантських і будиських групах чи серед гуманітарної інтелігенції, яка тяжіє до теософії чи язичництва. Однак це стосується людей середнього і старшого віку. Молодь, з притаманною їй динамічністю, максималізмом, бажанням мати, володіти зараз і тут в переважній більшості випадків націлена на успіх в умовах ринкового суспільства. І не лише в межах моралі і права, але й через асоціальні чи антисоціальні дії: проституцію, агресивність, обман, злочин. На жаль, число молодих людей серед правопорушників і злочинців невпинно зростає.

Звичайно, в якості детермінант такого процесу можна вказати невлаштованість, невитребуваність, безробіття, соціальну і юридичну несправедливість. І це буде правильно. Однак, головним в світоглядній позиції молоді є наступне: ті, хто народився і виріс уже в незалежній Україні, не має світоглядних шор діалектико-матеріалістичного штибу. І пропаговані в умовах ліберального суспільства і ринку абсолютна свобода, права

людини, предметна, утилітарна духовність (чи швидше бездуховність) сприймаються молоддю за “чисту монету”. І коли в соціальній практиці все виглядає інакше, коли майбутнє “відкрите”, в основному для дітей нуворишів (скоробагатьків), тих, які обманом, шахрайством, бандитизмом, підкупом заволоділи власністю всього українського народу, то менша частина молоді стає на шлях правопорушення і злочинів, а в більшій частині зріє протест, агресивність, відчуженість, несприйняття.

Як показує досвід західних країн, “власність” навчилися спрямовувати такі прояви молоді через т. зв. “вуличні революції” (Франція, 60-ті роки XX ст.), рух хіппі (60–80-ті роки XX ст.), “сексуальну революцію” та “рок” (музику, культуру). До пори, до часу ще спрацьовує “*panem et circenses*” (“хліба і видовищ”). Але показовим є зростання чисельності в західному світі і в Україні освічених людей: все більше молодих людей отримують вищу освіту, при всіх її сьогоднішніх недоліках вона розширює горизонт не лише професійних знань, але й піднімає культурний і світоглядний рівень молодих людей. Вони починають думати над причинами наявного стану речей, над питаннями справедливості і несправедливості. І як показує соціальна практика, в т. ч. вітчизняна (від подій 1990 р., пов’язаних з голодуванням студентів на майдані Незалежності і до подій 2012 р. – протестні акції біля Українського Дому в зв’язку з прийняттям парламентом нового “мовного закону”) і владі, і олігархам приходить рахуватися з протестною позицією молоді. Альтернативи немає.

5. Впродовж семи десятиліть Україна в державно-правовому і економічному сенсі була невід’ємною, хоч і до певної міри автономною, частиною Радянського Союзу. Ще в часи горбачовської “перестройки” був взятий шлях на поєднання засад соціалізму з ринковим суспільством та ліберальною демократією. З того, звичайно, нічого не вийшло – Радянський Союз розвалився. “Ринкова революція” почалася в Центральній і Східній Європі з 9 листопада 1989 р. (падіння Берлінського муру), а в Україні – після 16 липня 1990 р. (прийняття Декларації про державний суверенітет).

Постсоціалістичні країни на шляху до ринку мали пройти:

- 1) демократизацію;
- 2) визнання і дотримання прав людини;
- 3) визнання пріоритету приватної власності, її недоторканність;
- 4) роздержавлення і приватизацію державної власності;

5) прискорення руху від ринку продавців до ринку покупців (через лібералізацію цін);

6) впровадження суворих бюджетних обмежень (через приватизацію і ліквідацію різноманітних механізмів державної підтримки, таких як бюджетні субсидії, цільові дешеві кредити і податкові пільги). Про останні дві особливості, інтерпретуючи Й.Корнаї, пише Олег Гаврилишин [7, с. 35].

В Україні перехід до ринкової економіки мав свою специфіку. Якщо Польща і Чехія застосували „шокову терапію“ і вже через десятиліття відчували результати трансформацій, то, за образним виразом професора Георгія Касьянова, в Україні був застосований „шок без терапії“ [8, 64].

За роки незалежності в Україні було прийнято сім (!) програм переходу до ринкової економіки (починаючи з 1994 р.), але жодна з них не була виконана.

Приватизація через акціонування та корпоратизацію державної власності з допомогою сертифікатів на практиці виявилася великим шахрайством. Першими до цього приклали руку “червоні директори” і радянська номенклатура. За ними ринули кримінальні елементи, які дуже швидко порозумілися із першою групою. При “рожевих” планах зробити власниками більшість населення України, на практиці з’явилося більше десятка кланів зверхбогачів, нуворишів з власністю вартістю в мільйони і мільярди гривень.

Державний протекціонізм певним галузям чи особам у зменшеному вигляді продовжується і по сьогодні. Попри прийняття новітнього митного і податкового законодавства, певні пільги для суб’єктів ринкової діяльності залишаються і до сьогодні. А в 90-ті роки і “пільгового” законодавства не потрібно було: досить було усної вказівки з “печерських пагорбів”.

Можна стверджувати, що більше ніж через двадцять років ринкові реформи так і не доведені до кінця. “Великий перерозподіл”, “приватизація” (чи, як кажуть у народі, “прихватація”) ще триває. І, хоча міжнародні та європейські інституції витратили на український перехід до ринку мільйони доларів і євро, все ж вирмальовується не європейська модель ринкової економіки, а латиноамериканська. Залишилося ще відібрати у селянина землю на користь новоявлених латифундистів і модель буде завершена.

Здається, не потрібно навіть запитувати, як ставиться до такого ринку, ринкового капіталізму переважна більшість українського народу: він не сприймає такий ринок, відкидає його. Обіцянки, які періодично роздають народові кандидати в президенти і депутати, вже не сприймаються. Рівень довіри до

органів центральної влади, місцевого самоврядування, правосуддя, правоохоронних органів невинно падає (подекуди менше 10 % населення довіряє владі та її інституціям).

Знову постає запитання: як стабілізувати ситуацію? (Аксіоматичним є те, що влада, якій народ як суверен не довіряє, не потрібна йому). В цій ситуації треба реконструювати, зреформувати або народ, або владу. Оскільки перший (як суверен) реконструкції не підлягає, то потрібно реформувати владу. Якими засобами це можна зробити? Напевно, двома: 1) або через “відпущення” ринку, полишення жодного контролю над ним так, щоб діяли об’єктивні закони ринку; 2) або через регулятивну законодавчу діяльність держави, яка буде знову регулювати і “скеровувати” економіку. Обидва шляхи проблемні: в Україні ринкова економіка (в європейському розумінні) так і не створена. Корупція, картельні змови, тенденції до монополізму, ухилення від податків, вивезення капіталу (в мільярдах доларів) в офшорні зони – це лише фрагментарні риси української економіки. Відпустити контроль держави за економікою і покладатися на “об’єктивні закони” ринку – значить дати можливість пограбувати Україну до тла. Спроби окремих урядів в Україні адміністративно-управлінськими засобами навести порядок в економіці теж не увінчались успіхом. Пригадую такий епізод: на базарі, у відділі, де продають продукти тваринництва, за спиною у продавщиці висить постанова Кабінету Міністрів, якою встановлено максимальні ціни на цю продукцію. Продавщиця ж просить у півтора рази дорожче за свій товар. На запитання, а для чого вона тоді вивісила постанову КМУ, вона розводить руками і продає за тою ціною, яку сама і встановила. Так хто “в домі господар”? Хто визначає правила гри: ринок, його закони чи держава як репрезентант народу та її закони?

6. Законом у філософському розумінні є суттєвий, необхідний, стійкий і такий, що повторюється, зв’язок чи відношення між явищами. Характерними рисами закону є всезагальність, необхідність, повторюваність і інваріантність.

Закони буття поділяються на:

- а) закони – тенденції;
- б) закони однозначної детермінації;
- в) закони великих чисел;
- г) закони ймовірності.

Впродовж історії змінювалося розуміння закону. В античний період під законом розуміли об’єктивний порядок, який внутрішньо притаманний світові, природному шляху розвитку всіх речей.

В середньовіччі закон розуміється як імператив, певний диктат, припис, веління Творця.

В епоху Ренесансу закон трактується як ідея всезагальної природної необхідності.

У Новий час законами вважаються загальні, стійкі, внутрішньо необхідні і такі, що повторюють зв'язки і відношення самих речей і явищ природи.

Рене де Карт вважав найважливішими атрибутами закону незмінність і вічність. Томас Гоббс поняття “закон” ставить у центр своєї політико-соціологічної системи. Барух Спіноза вважав, що закони природи – це “рішення” і “постанови” Творця, відповідно до яких визначене його власне існування, і в них (законах) виражається абсолютна необхідність.

У світоглядних системах французьких просвітителів законом вважався результат необхідних взаємин, які витікали з природи речей.

Іммануїл Кант вважав, що закон є засобом вираження необхідних відносин між елементами пізнавальної діяльності суб'єкта; також поняття закон вживалось Кантом для виразу субординації між загальним і одиничним, категоріями і явищами в процесі формування знання.

Г. В. Ф. Гегель вбачав закон у стійких, необхідних, суттєвих особливостях розвитку абсолютної ідеї: з цього він формулював основні закони діалектики.

Закон як економічна категорія розуміється – це внутрішній, сталий, необхідний, суттєвий зв'язок між основними і протилежними сторонами, властивостями економічних явищ і процесів між окремими стадіями і ступенями розвитку економічної системи, між різними системами [9, с. 572].

На відміну від законів природи, економічні закони відображають господарську, виробничу, фінансову, торгівельну діяльність людей і виявляються через їх матеріальні потреби та інтереси. Власне, між проявом економічних законів і видом людської діяльності лежить проміжна ланка – економічні потреби. Природа економічних законів пов'язана з економічною стороною буття і може з'ясовуватись і за допомогою таких категорій діалектики, як закон і сутність. Кожен економічний закон пронизаний внутрішньою суперечністю, а вона в свою чергу є суттєвим відношенням між протилежними сторонами. В процесі боротьби протилежних сторін суперечність змінюється від тотожності до відмінності, власне, суперечності, конфлікту і розв'язання суперечності. Економічні закони, як і закони природи, мають об'єктивний характер. Специфікою їх є те, що вони виникають, розвиваються і функціонують лише в процесі

економічної діяльності людей – виробництві, розподілі, обміні і споживанні. З другого боку, економічні закони – це закони тимчасової дії. Із зміною характеру взаємин виробничих відносин і продуктивних сил, із зміною характеру суспільного виробництва, зміною типу суспільства змінюються і економічні закони, які діють у ньому.

Наприклад, на початкових етапах розвитку капіталістичного суспільства економічні закони реалізуються через стихійну діяльність людей, конкурентну боротьбу. На сучасному етапі розвитку капіталістичного суспільства основною формою капіталістичної власності є колективна (!) – монопольна, державна, акціонерна, корпоративна власність. Тут стихійна дія економічних законів доповнюється елементами її свідомого використання через механізм державного і національного регулювання економіки, прийняття досконалих законів – державних, міжнародних і регіональних угод. При цьому домінуючим є свідоме використання економічних законів. Стихійність ринку при цьому підпорядковується цілеспрямованому використанню економічних законів. Держава не може скасувати економічні закони, але може створити передумови для їхньої реалізації. Це досягається за рахунок вдосконалення права власності, господарського механізму, державного управління. Тут діє правило, як вірно вказує професор Степан Мочерний, що економічні закони не залежні від свідомості, але залежні від свідомої діяльності людей [9, с. 473, 572].

До економічних законів безспірно належать і закони ринку. Вище ми вказали, що сутність ринку виражається через його функції, серед яких визначення вартості товару, забезпечення безперервності суспільного відтворення та ін.

Для функціонування ринку необхідні:

1) плюралізм власності (індивідуальної, колективної, державної, комунальної, змішаної);

2) недопустимість впливу виробника на формування цін (антимонополізм);

3) система управлінського та економічного регулювання;

4) доступ до економічної інформації;

5) конкурентна боротьба між суб'єктами підприємницької діяльності;

6) наявність комплексу об'єктів, які можуть бути предметом купівлі-продажу (засоби виробництва, в т. ч. земля, робоча сила, інтелектуальна власність).

Вказані правила ринку можуть бути потрактовані як закони ринку. Крім того, економісти виділяють ще закон ринкової вартості, який відображає суттєвий сталий і опосередкований

ринком причинно-наслідковий зв'язок між виробництвом і споживанням. Вказаний закон є модифікованою формою прояву закону вартості. Цей останній виражає зв'язок між умовами виробництва і характером виробничих відносин. Закон же ринкової вартості регулює ще й розвиток виробництва, спрямовує його в бік пропорційного розвитку всіх галузей господарства.

Закон ринкової вартості пов'язаний із законом ринкових цін. Останній виражає товарні відносини, які склалися на ринку в момент купівлі-продажу під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів, серед яких визначальними є товарні відносини, що здійснюються на основі врахування витрат праці кожного виробника [9, с. 564].

Приведене свідчить, що ринок, ринкова економіка – не хаос і безлад чи господарська анархія. Ринкова економіка базується на об'єктивних законах (правилах) ринку, які поєднують об'єктивний (в першу чергу конкуренція) та суб'єктивний фактори (пропозицію нижчих цін та державну присутність у регулюванні економічного розвитку).

Тобто, ніхто, ніколи і ніде не позбавляв і не міг позбавити державу від виконання економічної функції. Опоненти в якості контраргументів можуть зіслатися на глобалізацію, створення міжнародного ринку товарів, послуг і робочої сили, потребу міжнародно-правового регулювання економіки. Це все має місце. Але поки що ми живемо не у “вселенському селі”, а в конкретній країні, відмінній від інших, зі своєю державою і своїм законом.

Покажовим є те, що про це пишуть не лише маститі але й молоді вчені-економісти, які мають солідну підготовку як в Україні, так і на Заході. Так, кандидат економічних наук Андрій Новак трактує регулювання економіки як благо, яке має місце чи не з часів царя Гаммурапі (XVIII ст. до н. е.). Спроба наших політичних діячів, урядів, парламентів і президентів придумати “особливий шлях”, “національне економічне диво”, “концепції поєднання”, інші “новаторські” економічні конфігурації, намагання швидко і яскраво здивувати світ, привело до стагнації, корупції, інфляції, тонізації економіки, безробіття. Україна таки здивувала світ тим, що при багатючих економічних ресурсах вона стала однією з найбідніших країн світу. Тут проявилася найгірша комбінація бажання народу отримати все й одразу після політичних змін і не бажання влади змінювати принципи свого володарювання (з огляду ще й на те, що ротація людей у владі не відбулася і не відбувається).

Національно ж налаштовані патріотичні сили, які доклалися до політичного Відродження України, так і не зрозуміли необхідність переходу від політичної до економічної

парадигми розвитку держави. Політичні перепити певним чином “законсервували” економічний розвиток України, тоді як економічний світ не стоїть на місці [10, с. 14–15].

7. З огляду на зазначене постає питання, як, в якій мірі і наскільки всесторонньо може держава втручатися в ринкову економіку, і як поєднати, згармонізувати об’єктивну дію ринкових законів із суб’єктивним характером законів держави.

Член-кореспондент НАПрН України Володимир Нагребельний вказує, що ринкова економіка передбачає наявність цілої низки ринків:

1) за видами товарів і послуг: ринок сировини, засобів виробництва, сільгосппродукції, споживчих товарів, капіталів, валюти, цінних паперів, праці, інформації, інтелектуального продукту тощо;

2) за масштабами території: світовий, загальні, регіональні, національні, які діляться на внутрішні і зовнішні;

3) за рівнем конкуренції: вільні, монополістичні тощо.

І хоча ринкова економіка саморегульована, невід’ємним її елементом є державне регулювання як форма цілеспрямованого впливу держави на економіку з метою забезпечення підтримки її функціонування. Таке регулювання здійснюється за допомогою системи норм і заходів, що регламентують поведінку господарюючих суб’єктів як шляхом безпосереднього застосування державних методів впливу через законодавче регулювання, державний контроль, юридичну відповідальність, так і через систему економічних методів і регуляторів (ціни, податки, банківські відсотки, пільги, дотації, субсидії та ін.).

Державний вплив на економіку має забезпечувати:

1) пропорційність і збалансованість виробництва і споживання;

2) розвиток конкуренції та здійснення антимонопольних заходів;

3) перерозподіл та вирівнювання доходів;

4) соціальних захист малозабезпечених верств населення.

Інструментами державного регулювання ринкової економіки є:

1) податково-бюджетна система;

2) цінове і кредитне грошове регулювання;

3) система держзамовлень;

4) зовнішньоекономічне регулювання (мити, ліцензії, квоти тощо) [11, с. 324].

Вказане регулювання держава здійснює через Національний банк України, Податкову і Митну служби, державний страховий нагляд, Фонд державного майна, Фонд

загальнодержавних програм, Державний резервний фонд, Державну інспекцію по контролю за цінами і стандартами, Антимонопольний комітет, Державний фонд сприяння підприємництву тощо.

Можна стверджувати, що сьогодні в Україні від імені держави функції загального чи вузько спрямованого регулювання ринкової економіки здійснюють десятки державних структур та інстанцій. Напевно, по їх числу ми є попереду “Європи всієї”. Але чи від цього забезпечується дія об’єктивних ринкових законів через таке різноманітне державне втручання?

8. У свій час з ініціативи президента Леоніда Кучми було проведено певну інвентаризацію центральних органів держави, після чого Президент видав Указ про об’єднання та ліквідацію значної частини з них. Залишилося трохи більше дев’яноста (!) таких інституцій. Думаю, їх число сьогодні знову зросло. У свідомості політиків (та й українського народу) залишається легалістична віра в інституцію, орган: треба створити певний орган (інституцію), а він то і вирішить певні проблеми.

На мій погляд, чим більше таких органів твориться в державі, тим гірше для справи. А ще й з огляду на те, що ці органи можуть займатися продукуванням нормативних актів, число яких досягає десятків тисяч. То від такого нормативного регулювання лише зростають проблеми в суспільному житті. Пригадую одну із справ, яка була на розгляді в Конституційному Суді України. Податкова служба добилася через парламент повноважень накладати арешт у вигляді т. зв. “податкової застави” на активи боржника. На моє запитання, чи арештовуються активи в такому розмірі, щоб покрити борг (несплатнений податок), один з керівних працівників цієї служби після моїх детальних додаткових запитань ствердив, що при наявності боргу навіть у 1 гривню можна арештувати мільйонний рахунок боржника. Шлях до зловживань в цьому напрямку був відкритий. Тому Конституційний Суд у Рішенні № 1-9/2005 від 24 березня 2005 р. постановив, що т. зв. “податкова застава”, яка вводилася Законом України “Про порядок погашення зобов’язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами” від 21 грудня 2000 р. та полягає в тому, що податковий орган міг запроваджувати “податкову заставу”, фактично арештовуючи будь-які активи платника податків, не повинна перевищувати суму податкового зобов’язання, та визнав низку положень Закону, які допускали свавілля податкових органів щодо особи, яка не подала вчасно податкову декларацію, неконституційними [12, с. 48–54].

Зазначене положення – лише один фрагмент (можливо із тисяч), коли в законах (пролобійованих відомствами) чи підзаконних актах допускається грубе порушення прав фізичних і юридичних осіб. Відомства бажають спростити свою роботу і “протискують” такі положення в нормативні акти, які позбавлені будь-якої логіки. Це стосується не тільки державних інституцій, але й фактично монопольних енергетичних, видобувних і ін. структур. Те, що вони часом належать різним власникам, нічого не міняє.

Наявність десятків відомств, які мали б забезпечити розвиток і функціонування ринку в Україні, фактично блокує розвиток ринкової економіки і ринкових відносин. Напевно, скорочення їх числа і числа чиновників у них в кілька разів, крім користі для розвитку економіки, нічого б поганого не дало.

Як вже вказувалось, ринкова економіка є невід’ємною складовою ліберальної доктрини, яка є теоретичним фундаментом української Конституції. Ця ж сама доктрина передбачає пріоритет прав людини (не держави, не місцевого самоврядування, не олігархів чи підприємців) та доступ до правосуддя. Певний експертний аналіз свідчить, що доступ до правосуддя простих громадян стає не лише проблематичний, а іноді неможливий. Проте олігархи, зверхбогачі, крупні фірми, високі державні чиновники та керівники органів місцевого самоврядування здебільшого з правосуддям на „коротку ногу“. Отже виникає питання, чи українському пересічному громадянину, українському народу таке правосуддя потрібне? (І це після „Концепції судово-правової реформи в Україні“ (1992 р.), внесення змін і доповнень до Закону УРСР “Про судоустрій” (1994 р.), Конституції України (1996 р.), судової реформи 2001–2002 рр., 2010 р., 2012 р.!).

9. Тепер щодо законо- і нормотворчості. Під законом (людським, юридичним) розуміється нормативний акт вищої юридичної сили, прийнятий парламентом (ст. 91 Конституції України) або українським народом на референдумі (ст. 74 Конституції України), який регулює важливі суспільні відносини, має загальний характер, гарантується і забезпечується державою.

Нижче, порівняно із законами, місце в ієрархії нормативно-правових актів займають підзаконні акти. (Правда, Конституційний Суд України в своїй практиці закони відділяв від нормативно-правових актів і до останніх відносив Конституцію Автономної Республіки Крим, постанови КМ України, акти міністерств і відомств, органів місцевого самоврядування тощо). З 1992 р. запроваджена реєстрація нормативно-правових актів в Україні, а з 1996 р. засновано Єдиний державний реєстр нормативних актів, який складає Міністерство юстиції. В цей

реєстр включено всі закони і підзаконні акти, видані після прийняття Акту проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. (в т. ч. з обмежувальними грифами), декрети Кабінету Міністрів, рішення і висновки Конституційного Суду України, акти, видані до 24.08.91 р., які не втратили чинність, акти тимчасової дії (більше року), міжнародні договори України.

Підзаконний акт приймається на основі закону на його виконання. Він спрямований на конкретизацію законів та не може їм суперечити. До підзаконних актів відносяться укази Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів, накази міністерств і відомств, розпорядження місцевих державних адміністрацій, рішення органів місцевого самоврядування, акти Верховної Ради і Ради Міністрів Автономної Республіки Крим.

Сьогодні діють десятки тисяч законів і підзаконних актів. Якщо виділити з цього масиву положення, які стосуються економіки, ринку, то це вийде колосальний обсяг інформації (часом суперечливої), якою навіть при комп'ютерному забезпеченні користуватися важко (або навіть неможливо). Я вже писав про психологічну неспроможність навіть фахівця-юриста оволодіти хоча б частиною цієї величезної інформації [13, с. 8–12].

Як тут не згадати знаменитого письменника і філософа Джонатана Свіфта, який більше, ніж триста років тому писав, що закон має бути зрозумілим, що слів у ньому має бути не більше, ніж букв в алфавіті, що в законі не може бути кілька слів, а написання коментарів до закону має вважатися тяжким злочином [14, с. 291].

Закони і підзаконні акти в юридичній науці класифікуються за: функціями, спеціалізацією, способами правового регулювання, індивідуальною чи загальною сферою поширення, часом і територією дії, і виділяють регулятивні і охоронні, зобов'язуючі, забороняючі, уповноважуючі закони тощо.

Однак, при цьому, часом втрачається з виду суть законів і підзаконних актів. Власне за таким критерієм ще в 1972 р. професор А. С.Піголкін [15, с. 23] поділив їх на:

- а) норми-правила;
- б) норми-принципи;
- в) легальне визначення.

Видається, що закони і підзаконні акти, які спрямовані на регулювання ринкової економіки, ринкових відносин сьогодні проявляються в такій послідовності, як вказано у цій класифікації: домінують норми-правила, рідко зустрічаються норми-принципи та майже відсутні легальні визначення.

Виникає питання:

1) чи ці норми за своєю сутнісною стороною відповідають об'єктивним ринковим законам?

2) чи вони стимулюють, чи блокують їх дію?

На мою думку, чим повніша деталізація поведінки суб'єктів ринку в нормативних актах, тим гірше для самих суб'єктів. У цій (ринковій) та інших сферах український законодавець та „нормотворчі“ відомства забули про принцип, проголошений Козьмою Прутковим, – “нельзя объять необъятное”. Це як міраж – чим більше до нього наближаєшся, тим далі він від тебе віддаляється. Ідея врегулювати все і вся (хоча б того, що стосується ринку) ґносеологічно, онтологічно і аксіологічно безперспективна і навіть абсурдна.

Отже, нормативно-правове регулювання ринкової економіки має базуватися на нормах-принципах при мінімальній кількості норм-правил. Останні мали б стосуватися юридичної відповідальності суб'єктів ринку. Тобто закони повинні би встановлювати принципи діяльності ринку, своєрідні рамки, в яких мають діяти суб'єкти ринку. Підзаконні акти, які регулюють ринкову економіку, мали би бути вилучені з „юридичного обігу“ взагалі: закон систем дає змогу нам зрозуміти, що державна інституція, відомство діє в першу чергу для забезпечення власної життєдіяльності: статусу, функцій, іміджу, повноважень з тенденцією до розширення останніх. За який або за чий рахунок? За рахунок наш, українських громадян, громадянського суспільства, в т.ч. і за рахунок ринкової економіки і суб'єктів ринку. Вихід один – скоротити відомства до мінімуму і позбавити їх нормотворчих повноважень...

Таким чином, коригувати ринок, забезпечувати національні інтереси, сприяти розвитку ринку із врахуванням інтересів українського народу, українського товаровиробника повинна виключно Верховна Рада України через прийняття законів, можливо іноді навіть кваліфікованою більшістю членів парламенту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учеб. / Скакун О. Ф. – Х. : Консум, 2000. – 704 с.
2. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Исторические типы государства и права. – М. : Юрид. лит., 1971. – 640 с.
3. Політичний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – [2-ге вид. допов. і переробл.]. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

4. Юридична енциклопедія : [в 6 т. Т. 2] / ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1999. – 744 с.
5. Економічна енциклопедія : [в 3 т. Т. 3] / відп. ред. С. В. Мочерний [та ін.]. – К. : Академія, 2002. – 952 с.
6. Льїн В. В. Фінансова цивілізація / Льїн В. В. – К. : Книга, 2007. – 528 с.
7. Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи для обраних. Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / Гаврилишин О. – К. : Києво-Могилянська акад., 2007. – 384 с.
8. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Касьянов Г. – К. : Наш час, 2008. – 432 с.
9. Економічна енциклопедія : [в 3 т. Т. 1] / відп. ред. С. В. Мочерний [та ін.]. – К. : Академія, 2000 – 864 с.
10. Новак А. Як підняти українську економіку / Новак А. – К. : Гнозис, 2006. – 304 с.
11. Юридична енциклопедія : [в 6 т. Т. 5] / ред. Ю. С. Шемшученко [та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2003. – 736 с.
12. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2005 / відп. ред. П. Б. Євграфов. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 232 с.
13. Костицький М. В. Психологічні питання юридичної відповідальності (критика презумпції “незнання закону не звільняє від відповідальності”) / М. В. Костицький // Юридична психологія і педагогіка. – 2011. – № 2 (10). – С. 3–12.
14. Свифт Дж. Сказка бочки. Путешествия Гулливера / Свифт Дж. ; пер с англ. – М. : Правда, 1987. – 480 с.
15. Приколкин А. С. Теоретические проблемы правотворческой деятельности в СССР : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук / А. С. Приколкин. – М., 1972. – 32 с.